

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЮРЕМНОГО ДОСВІДУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ. НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

О. В. Короткий

Бердянський державний педагогічний університет

davidmartinandreaskorelli@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6267-3321>

Ключові слова: ув'язнення, в'язниця, тюремний досвід, тюремна реформа, філантропія.

Проаналізовано трансформацію тюремного досвіду в першій третині ХІХ ст. в Херсонській губернії, в зв'язку тюремною реформою та рядом нововведень в пенітенціарну справу, які відбулись після 1819 р. Простежено розвиток законодавства, щодо ув'язнення. Встановлено, що в Російській імперії поряд з новими філантропічними ідеями ув'язнення сформувалася й утилітарна парадигма використання в'язнів, втілена в арештантських ротах. На основі проаналізованих звітів, щодо стану в'язниць в Херсонській губернії зроблено висновок, що попри розбудову нових в'язниць тюремний досвід, за винятком губернських міст, в 1820-х рр. змінювався доволі повільно.

TRANSFORMATION OF THE PRISON EXPERIENCE IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY. ON THE EXAMPLE OF KHERSON GOVERNANCE

O. Korotkii

Berdyansk State Pedagogical University

Key words: imprisonment, prison, prison experience, prison reform, philanthropy.

This study analyzes changes in prison legislation and practice in the Russian Empire in the 1820s. Changes that have taken place at the legislative level have reflected the acceptance of the view of deprivation of liberty as a measure of correction. The correct organization of prison life, proposed by the Committee on Prisons, established by the emperor in 1819, was supposed to lead prisoners to repentance and correction.

During this period, the state assumed all the costs of maintaining prisoners, began the active construction of new prisons, and contributed to charitable societies that cared about the situation of prisoners. However, along with this philanthropic vision of the development of the penitentiary system in the period under study, a utilitarian one also appears. The second direction was embodied in the creation of prisoner companies, including in the cities of southern Ukraine.

To better understand the pace of change and the impact of the new laws, we analyzed a series of reports that governors and mayors sent in 1830 to the Odessa Board of Trustees, established in 1828 by Governor-General Mikhail Vorontsov. We have seen that, despite the construction of new prisons in the region, the internal life and routine in them have not changed much. The greatest success was achieved in the division of prisoners by type of crime, as well as the separation of women from men. In those cases when members of the Odessa Committee advised to take care of better material conditions of detention, this often met with misunderstanding and unwillingness on the part of the local administration. Another problem without which it was impossible to succeed in transforming the prison experience of criminals is the lack of money for the improvement of prisons. Thus, the high cost of the philanthropic project of reforming the prison business led to the emergence and spread, first in the South of Ukraine, and then throughout the state, of civilian prison companies.

Постановка проблеми. Кінець XVIII – початок XIX ст. став періодом трансформації карної політики в Європі. Зміни в карній політиці полягали в «пом'якшенні» покарань і поширенні використання ув'язнення. Не залишилась осторонь цих процесів і Російська імперія. Рецепція в імперії ідей англійських просвітителів та теоретиків пенітенціарії спричинила значні зміни в регулюванні практики ув'язнення: відбулась поява розгалуженої мережі тюремних закладів, регламентовано умови утримання в'язнів. Однак, в той час як законодавство все більше зазнавало впливу ідей філантропії, реальний тюремний досвід змінювався доволі повільно та далеко не завжди в відповідності до ідей гуманізації покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент в історіографії відсутні комплексні дослідження історії розвитку тюремної справи в першій половині XIX ст. в Південній Україні. В більшості досліджень історії ув'язнення регіон вивчається опосередковано. Серед досліджень подібного роду слід згадати дисертаційні дослідження О. Григор'єва¹ та В. Россіхіна². Інша група досліджень – це праці, в яких досліджуються окремі аспекти історії ув'язнення в регіоні. Тюрми Південної України, як частину державного господарства досліджував П. Кравчук³, історії Олександрівського тюремного замку присвятила свої дослідження В. Пальченкова⁴, історію діяльності Одеського піклувального про тюрми товариства досліджує в своїх роботах Є. Юраш⁵, історію створення цивільних арештантських рот в Південній Україні досліджували Т. Гончарук⁶ та О. Короткий⁷.

¹ Григор'єв О. Пенітенціарна теорія та практика в російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... к.юр.наук: 12.00.01, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2007. 207 с.

² Россіхін В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... к.юр.наук: 12.00.01, Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, 2005. 219 с.

³ Кравчук, П. П. (2014). Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII – перша половина XIX століття. Музейний вісник. №14. С. 142-161.

⁴ Пальченкова В. Олександрівський тюремний замок: дата заснування. Вісник пенітенціарної асоціації України. №4(6). 2018. С.55-62

⁵ Напрямки діяльності Одеського Піклувального комітету про в'язниці щодо покращення умов утримання ув'язнених у XIX ст. KELM (Knowledge, Education, Law, Management)». №7(35). 2020. С. 94-97.

⁶ Гончарук Т. Про використання праці арештантів на будівництві Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837 – 1842 рр. Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. Вип. 5. 2010. С. 138-143.

⁷ Короткий О. Арештантські роти на півдні України та імпер-

Таким чином, дослідники або ж вивчали пенітенціарну справу в регіоні в контексті більш ширших об'єктів досліджень, або ж фіксували свою увагу на її певних аспектах. В зв'язку з цим, проблема формування нового тюремного досвіду, втілення приписів тюремного законодавства в Північному Причорномор'ї ще не отримала достатнього наукового висвітлення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Одними з ключових процесів, які сформували основу модерної карної політики Російської імперії в XVIII – на межі XVIII-XIX ст., були три взаємопов'язані процеси: гуманізація покарань або їх «пом'якшення», розширення використання праці засуджених, розширення меж протизаконного, яке вимагало втручання держави.

Період другої половини XVIII ст. був часом зменшення випадків призначення судами тілесних покарань чи страт, зменшення застосування тортур. Місце цих практик впродовж XVIII ст. зайняли інші види покарання, передусім – заслання до фортець чи на поселення, рідше – ув'язнення. Проте, відмова від цих «жорстоких» покарань та практик відбувалась не тільки шляхом заміщення приписів в кодифікаціях та заборонами, а й іншими шляхами: звуження кола тих осіб, до яких могли бути застосовані такі суворі покарання⁸ та заміна судами чи імператорськими указами покарання стратою в окремих випадках⁹. Ненсі Коллман стверджує, що зменшення смертних вироків в період Петра I та після нього було наслідком активної заміни царем страт на заслання. В результаті такої політики кількість смертних вироків судами швидко впала, хоча де-юре смертна кара не була скасована чи законодавчо обмежена¹⁰. Таким чином, можна казати не стільки про гуманізацію законодавства, скільки про окремі випадки щодо гуманізації судової та виконавчої практики. Це дозволяло владі зберегти жорстокі покарання часів Соборного укладення 1649 р. та застосовувати їх в окремих випадках (наприклад, повстання Пугачева та Декабристів), повсякчас контролювати рівень легалізованого насилля в державі, підвищувати чи зменшувати його в залежності від потреб.

ська колонізація другої чверті XIX ст. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. Випуск 52. 2021. С. 72-84.

⁸ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. Т.15: 1758-1762. СПб: Тіпографія 2 Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцелярії. 1830. (№11467)

⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№11348)

¹⁰ Коллман Н. Преступление и наказание в России Раннего нового времени. Москва: Новое литературное обозрение. 2016. С. 530-531.

Отже, зменшення тілесних покарань та смертної кари на противагу збільшенню заслання та інших видів примусових робіт було тісно пов'язано. Це дозволяє казати про те, що зменшення використання смертної кари та інших покарань було не в останню чергу викликано зацікавленістю імперії в створенні «дармової робочої сили». Яскраву картину цієї «трансформації» нам дає випадок 1699 р., коли приречених до страти Петро I звелів покласти на плаху «і від плахи підняти та бити замість страти безжалюбно батоном і відправити на заслання в Азов... і бути їм на каторгах в роботі»¹¹.

В період правління Єлизавети Петрівни практика смертної кари зазнала нових обмежень. В 1740-х рр. вона була замінена на монастирське заслання для малолітніх злочинців¹², всі вироки, що передбачали страту відправлялися на розсуд Сенату¹³, а в 1750-х було скасовано страту для жінок¹⁴, відсікання руки при засланні на роботи¹⁵ і, врешті, 1753 р. страту було замінено на політичну смерть та заслання¹⁶.

Таким чином, «пом'якшення» покарань мало своїм результатом поширення використання праці засуджених та в'язнів.

В першій чверті XVIII ст. праця засуджених до заслання використовувалася, здебільшого, в європейській частині імперії при будівництві міст, портів, державних мануфактур¹⁷. Починаючи з другої половини століття до цих місць додаються фортеці та фабрики¹⁸. Ідеологічно арештантська праця обґрунтовувалася трьома міркуваннями: праця дозволяє ув'язненим забезпечити собі утримання¹⁹, праця дозволяє, за принципом таліону, відшкодувати завдану шкоду²⁰, праця оберігає в'язнів від згубного впливу ледарства («праздності») ²¹, яке, починаючи з кінця XVII ст. розглядається як злочин та причина для ізоляції. В тексті указу Федора III Олексійовича 1682 р. чітко говориться про західноєвропейське коріння такої

парадигми піклування («прізнєнія»): «А для заспокоєння всіляких крадіїв (які ліняться працювати і шукають, де і кого б обікрасти...) зроблені за морем в багатьох містах двори, де таких людей по спеціальним коморам скувавши, саджають на декілька тижнів»²². Таке ставлення до ледарства буде укріплюватися впродовж XVIII ст. шляхом залучення до роботи ув'язнених та боротьбою з бродяжництвом²³.

В другій половині XVIII ст. в Російській імперії в правовому регулюванні карної політики з'являється бачення праці як засобу моральної поправки індивіда. Ці ідеї були прямим запозиченням англійської теорії²⁴. Таке розуміння праці ув'язнених зустрічається, зокрема, в ідеї створення гамівних будинків, де мали утримуватися та працювати люди «нестриманої поведінки»²⁵.

Таким чином, ідея праці як засобу моральної поправки в імперії вперше втілюється щодо осіб девіантної поведінки, щодо тих, чия поведінка суперечила принципам «добронравія»: непослух батькам, марнотратство, аморальна поведінка, лінь, пияцтво, байдикування, порушення норм сексуальної поведінки тощо²⁶. Завдяки цьому владою було значно розширено межі «протизаконного» – обсяг тих дій та поведінкових стереотипів, які мали піддаватися санкціям. Мета розширення цих меж полягала в збереженні «благочинія». Особи, які потрапили до гамівних будинків мали утримуватися без надмірностей, але мати усе необхідне. Вони могли бути звільнені за запитом сім'ї, родичів чи поміщиків, які їх туди і влаштували. Праця розглядалася як засіб моральної поправки розпусників, ледарів, марнотратців тощо. Однак, вже в 1820-х рр. такому баченню арештантської праці буде протиставлене утилітарне.

Початок XIX ст. був позначений подальшим поширенням філантропії. В імперії виникали напівдержавні благодійні організації, однією з яких стало Товариство піклувальне про тюрми. Це була

¹¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т.3: 1689-1699. СПб: Типографія 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. С. 671.

¹² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№8601, №8996)

¹³ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№8944)

¹⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№9911)

¹⁵ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№10086)

¹⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№10087, №10118, №10306)

¹⁷ Степанова О. Зарождение новой формулы ссылки в России в XVIII веке. Известия ПГПУ. Сектор молодых ученых. №6(10). 2008. С. 80.

¹⁸ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№11485)

¹⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№4094, №4111, №7566, №7609, №9571, №13040)

²⁰ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№11921)

²¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№8401, №16910)

²² Антонович А. Курс государственного благоустройства (полицейского права). Части 1 и 2 (оттиск из «Университетских известий», 1889г.). Киев, 1890.

²³ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№3946, №4426, №4522, №5441, №5594, №5644, №5832, №6406, №8032, №10824, №11242, №11389, №11485)

²⁴ Бабкова, Г. Уголовно-процессуальные законопроекты Екатерины II и российское Законодательство второй половины XVIII в. (к истории указа «О трех родах воровства» 1781 г. и «Устава благочиния» 1782 г.). Актуальные проблемы российского права. №2(51) 2015. С. 9-20

²⁵ Благочестивейшая самодержавнейшая великая государыня имп. Екатерины Второя. Учреждения для управления губерний Всероссийския империи. Москва: Сенатская типография. 1775. С. 167.

²⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. Т.20: 1775-1780...С. 234-235.

калька з існуючого на той момент лондонського товариства. В 1817 р. за запрошенням російської влади до столиці імперії прибув квакер та член лондонського піклувального товариства Вальтер Венінг. В 1819 р. ним було представлено записку з пропозиціями щодо реформування тюремної справи в Російській імперії²⁷. В ній філантроп наполягав на виховному значенні праці в тюрмах: «...виправляти злочинців, засобами, які передбачає людинолюбство, тобто... привчати до праці, навчати різного рукоділля...». Разом з цим, англієць наголошував на тому, що «Введення роботи в тюрмах не повинно мати метою прибуток... але тільки викорінення ледарства»²⁸. В відповідності до рекомендацій В. Венінга та за посередництва міністра духовних справ та просвітництва Російської імперії в 1819 р. князя А. Н. Голиціна було створено Товариство піклувальне про тюрми. Метою товариства було проголошено моральну поправу злочинців, які перебували в тюрмах та покращення умов їх утримання²⁹.

Таким чином, на законодавчому рівні стверджувалася англійська модель розвитку ув'язнення з розумінням праці як засобу моральної поправки та необхідності в покращенні умов утримання в'язнів.

Однак, особливості суспільно-економічного життя в імперії не дозволили реалізувати ідеї англійських пенітенціарних реформаторів в повній мірі. Криза заслання, дорожнечі будівництва тюремних замків за планами Товариства, зміна імператорів та зменшення впливу ідей пієтизму в вищих верствах населення призвели до поширення утилітарної парадигми розвитку ув'язнення, яка втілювалася при розбудові арештантських рот цивільного відомства в 1827 та 1830 рр.³⁰

В 1827 р. комітет міністрів доповідав імператору, що головною ціллю створення арештантських рот є швидка та дешева розбудова губернських міст та зменшення витрат на утримання інфраструктури заслання³¹. Якщо спершу арештантські роти планувалося наповнювати звинуваченими в бродяжництві, то згодом, зокрема на Півдні України, їх формували також і з біглих селян, засудже-

них до каторги та Сибіру та засуджених до робочих будинків³². В період 1827-1845 рр. до арештантських рот, де панувала сувора військова дисципліна і не переймалися проблемами моральної поправки, отримали право відправляти за «дурну поведінку» такі інстанції соціального контролю як театральна дирекція, спільноти удільних слугжителів, селян та майстрів, міщанські спільноти, спільноти вільних матросів та поміщики³³.

Таким чином, утилітарна ідея в пенітенціарії Російської імперії конкурувала з філантропічною, що на довгий час визначило особливості розвитку в'язниць в імперії. Точно визначити час, коли в Російській імперії розпочалися перші кроки до реформування ув'язнення доволі складно. Багато указів, що мали вносити зміни в тюремне життя залишалися тільки на папері, а ті що виконувалися, реалізовувалися далеко не всюди і не в повній мірі. Прикладом тут може слугувати історія з заборонаю випускати ув'язнених в місто за милостинею. Перші укази, що обмежували таку практику зустрічаються ще в 1720-х рр.³⁴, однак подолати цю традицію владі вдалося лише в ХІХ ст., коли утримання всіх без виключення арештантів було покладено на державу³⁵, однак навіть попри це традиція зникла не відразу³⁶.

На нашу думку, індикатором, що засвідчив нову проблему у практиці ув'язнення в Російській імперії є припинення видачі указів про якнайшвидше вирішення справ колодників та не накопичення великої кількості в'язнів в відповідних закладах. Подібні укази регулярно з'являлись впродовж ХVІІІ ст.³⁷, проте, після 1784 р. вони практично зникають і з'являються знову лише в перші два роки правління Олександра І³⁸. Це свідчить, про спробу нового імператора вирішити проблему переповнення в'язниць старими методами. Однак, судячи з наступних указів, проблему було переосмислено.

В період 1800-1814 рр. з'являються закони, які встановлювали джерела покриття витрат на

²⁷ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№27895)

²⁸ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. Т.36: 1819...С. 310.

²⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. Т.36: 1819...С. 311.

³⁰ Короткий О. Арештантські роти на півдні України та імперська колонізація другої чверті ХІХ ст. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. Випуск 52. 2021. С. 80.

³¹ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. Т.2: 1827. СПб: Тіпографія 2 Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцелярії. 1830. (№884)

³² ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№704)

³³ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№6791, №11519, №16096, №18866, №6745, №26146)

³⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№3560, №4064, №4092, №4093, №4530, №5059)

³⁵ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28040)

³⁶ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№3955)

³⁷ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№3560, №4064, №4092, №4093, №4530, №5059, №5709, №5966, №6410, №6799, №7013, №7025, №7114, №7127, №8947, №11110, №11319, №11782, №11787, №12173, №12578, №12709, №12894, №12919, №13154, №13216, №14092, №14155, №16008)

³⁸ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№20023, №20029, №20038, №20521а)

утримання колодників³⁹. Разом з цим, з'явилась ідея побудови в імперії нових острогів, які б забезпечили диференціацію в'язнів в залежності від роду правопорушення, та окремого утримання жінок і чоловіків⁴⁰. На нашу думку, це свідчить про те, що в цей період відбулось зміщення акценту з чисельності арештантів, на умови їх утримання. В період 1814-1819 рр. з'являються також укази про збільшення кормових для арештантів в різних регіонах⁴¹. Останнє могло бути пов'язано з впливом філантропів, зокрема голови Російського біблійського товариства та довіреною особою Олександра І князя А. Голіцина; квакерів (лідер лондонської общини Уільям Аллен зустрівся з імператором в 1814 р. та 1819 р.); діяльністю філантропа та члена лондонського тюремного товариства Вальтера Венінга, який був гарним знайомим В. Попова – секретаря того самого Біблійського товариства⁴². Тут варто згадати також і про встановлення пам'ятника філантропу Джону Говарду в Херсоні в 1818 р. та указ 1816 р. іменувати всіх колодників арештантами – дві символічні події, які мали засвідчити про початок нового етапу тюремної справи в Російській імперії⁴³.

Таким чином, на нашу думку, можна казати про те, що трансформація проблеми ув'язнення відбувалась в декілька етапів. На початку XIX ст. видаються укази, які б мали врегулювати питання надходження коштів на утримання колодників, їх лікування та утримання їх дітей, а починаючи з 1814 р., вірогідно, під впливом філантропії та дотичних до англійських квакерів кіл в вищих колах імперії – постає питання збільшення цих коштів. Цей рух від проблеми чисельності в'язнів до проблеми їх утримання врешті й призвів до утворення Товариства піклувального про тюрми та подальших реформ 1820-х рр.

Серед головних нововведень, які стосувались тюремної справи в імперії звичайно слід назвати перехід всіх арештованих на утримання за державні кошти в 1819 р.⁴⁴ після утворення Товариства піклувального про тюрми⁴⁵. Фактично, до цього часу існувало декілька джерел, з яких в'язні отримували кошти на харчування. Згідно ще зако-

нодавства Петра І 1720-х рр. існувала практика, за якою в'язні по справах позивачів, мали бути утримані позивачами⁴⁶. Дана практика, на нашу думку, свідчить про певне збереження розуміння злочину як суто приватного делікту. Ті ж, хто утримувався в в'язниці по «государемвим» справам, тобто кримінальним, мали заробляти гроші роботою, за яку держава давала їм кормові⁴⁷. Якщо державних робіт в місті не було, або в'язень був не здатний до роботи, що за умов інквізиційного слідчого процесу траплялося доволі часто, йому дозволялося виходити в місто для отримання милостині.

Впродовж XVIII ст. ця практика майже не змінилася, незважаючи на боротьбу, що держава вела проти бродяжництва. Було обмежено кількість в'язнів, які одночасно могли виходити в місто за подаянням, заборонено відпускати оголених в'язнів, або колодників в «кровавих рубахах»⁴⁸, однак, повністю відмовитись від цієї практики держава не могла. Це викликало ряд труднощів та питань, коли в неврожайні роки колодники не отримували необхідної милостині⁴⁹, коли в місті не проводилось жодних державних робіт, на які можна було б відправити колодників, або коли в острогах знаходились в'язні не з кримінальних справ, проте і не зі справ позивачів (бродяги, біблі селяни тощо⁵⁰), а тому не мали права на кормові від держави.

Рішення перевести всіх арештантів на державне утримання було цілком логічним, хоча й коштувало державі доволі дорого. Кормові розраховували, залежно від цін на муку та крупу в провінціях. При розрахунку за взірць був взятий табель для рекрутів, проте без риби та м'яса⁵¹. Дорожнеча обслуговування тюремної інфраструктури призвела до зменшення кормових вже в 1827 р.

Таким чином, в'язні отримали гарантовану державою їжу. Водночас, інститут покарання став менш публічним. Колодники або арештанти загальнокримінальних тюрем, які ходили по містах «катовані в роздертих платтях, так що видно тіло», «прикриваючи спини кровавими рубашками» та «пиячили і сварилися»⁵², стали першими з переліку учасників театру правосуддя, які зникли з очей широкого загалу (публічні тілесні покарання зникли в 1845 р., а публічні страти – в 1881 р.).

Організація простору острогів була однією з тих

³⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№17803, №21436, №22730, №23455)

⁴⁰ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№20465, №20728, №22963)

⁴¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№25511, №25568, №26910, №27181, №27720)

⁴² Васильева С. Император Александр I и квакерские проекты институционализации тюремного попечения по британским образцам. *The Newman in Foreign policy*. 45(89). 2018. С. 8

⁴³ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№27429, №26371)

⁴⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28040)

⁴⁵ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№27895)

⁴⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№3685, №3940, №4091, №4094)

⁴⁷ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№4111)

⁴⁸ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№7499, №7132, №7566)

⁴⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№9647)

⁵⁰ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№13040)

⁵¹ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№824)

⁵² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№7132, №11282, №10660)

складових, що визначали тюремний досвід колодників. В історіографії доволі усталеною є думка про постійне переповнення острогів в Російській імперії та тісноту в них⁵³. Тісноту в в'язницях імперії підтверджували експедитори, зокрема князь Іван Вяземський в 1767 р.⁵⁴, та укази, в яких сенат та імператор нарікали на губернські правління та суди в повільному розгляді справ, через що в тюрмах накопичувалось забагато в'язнів, від чого «від тісноти в тюрмах буває велика нужда»⁵⁵.

В своїй більшості остроги в імперії будувалися в вигляді квадрату, сторони якого являли собою дерев'яний тин. Тин складався з колод висотою в три сажени, загострених вгору. Іноді, такі колоди вкопувалися в землю в два ряди. Приміщення для арештантів мали вигляд окремих будівель-«св'язей» всередині огорожі. Караульні приміщення розташовувалися біля входу в острог⁵⁶. Така організація простору, як і назва «острог» були запозичені в військового острогу⁵⁷. За свідченням Гадяцького городничого 1797 р. в місцевій в'язниці через необхідність утримувати пересильних колодників влітку «повітря настільки ядовите і шкідливе, що люди немалим числом хворіють»⁵⁸.

Іншою проблемою тюремної архітектури до реформ XIX ст. було недиференційоване утримання в'язнів. Підозрюваних в різних правопорушеннях найчастіше утримували разом, в більшості острогів не існувало й окремих приміщень для чоловіків і жінок. Диференціація в'язнів стала головною ідеєю генерал-губернатора Малоросії О. Куракіна, який в 1802 р. дописував Олександрю I, що в острогах регіону «жертви найбільш непередбачуваних випадків бувають іноді разом з тими, чиї злочини законом засуджуються до ув'язнення в темниці»⁵⁹.

Д. Країнський зазначав, що початок періоду тюремного будівництва в імперії поклав указ 1800 р. про ремонт та будівлю за старими плана-

ми в Малоросійській губернії 12 острогів. Однак, неможливість виділення необхідних коштів, призвела до затримки в реалізації указу. Завдяки цьому й з'явився новий проект генерал-губернатора О. Куркіна, який прибув в Україну в 1802 р. Імператор надав дозвіл на розробку нових в'язниць в губернії⁶⁰. Проєкт невдовзі було розроблено і указом від 20 квітня 1803 р. Олександр I підтримав його реалізацію⁶¹. Згідно до проєкту в'язнів було розділено на три розряди. До першого відносились вбивці, святотатці, зрадники, розбійники, гвалтівники та фальшивомонетники. До другого – звинувачені за крадіжку, хибні вчинки, азартні ігри і розпусту. До третього – шахраї, боржники, чиновники, підозрювані тощо. Для кожного розряду мала бути збудована власна будівля, в кожній з яких передбачалося створення невеликого відділення для жінок⁶². Окремі приміщення передбачалися для чиновників та дворян, що можна трактувати як соціальну гігієну. Створення подібних острогів по всій імперії передбачалося указом від 14 квітня 1808 р.⁶³, однак, через нестачу коштів (за змінами в плані 1806 р. остроги мали бути оточені цегляними стінами, побудова яких обходилась в 16,5 тис. рублів⁶⁴, та зміни в розумінні того, що має являти собою в'язниця, ці плани залишились нереалізованими.

В 1811 р. з'явилися нові типові плани для повітових «тюремних замків» (обнесені кам'яною стіною будівлі більше походили на середньовічні замки ніж на остроги, за що й отримали нову назву). Це був проєкт відомого архітектора Адріана Захарова⁶⁵, передбачений на утримання всього двох розрядів в'язнів. Типовий план губернського тюремного замку було створено в 1821 р., на основі побудованих тюремних замків в Харкові та Нижньому Новгороді, які були збудовані за проєктом трьохповерхових тюремних замків архітектора Йосипа Івановича Шарлеманя-Бодє⁶⁶. Такі тюремні замки були розраховані на 400 арештантів. І хоча площа збільшувалась, однак тіснота в них ще доволі довго була типовим явищем в більшості частин імперії⁶⁷.

⁶⁰ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№20465)

⁶¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№20728)

⁶² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№20455)

⁶³ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№22963)

⁶⁴ Країнський Д. Матеріали... С. 50

⁶⁵ Карпенко В.А., Кравчук П.П. З історії місць ув'язнення Запорізького регіону. Запоріжжя: Сектор СВПР УДДУ ПВП у Запорізькій області, 2010. С. 4

⁶⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28617)

⁶⁷ Гернет М. История царской тюрьмы (2-е изд.). (Т. 2). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951. С. 69, 74, 506-507

⁵³ Гернет М. История царской тюрьмы (2-е изд.): в 3т. Т. 1). Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1951. С. 262-263, 272, 273, 278; Упоров И. Пенитенциарная политика России в XVIII-XX в.: Историко-правовой анализ тенденций развития.: Юридический центр Пресс. 2004. С. 213; Країнський Д. Матеріали к исследованию русских тюрем в Санкт-Петербург связи с историей учреждения Общества Попечительнаго о тюрьмах. Чернигов: Типографія губернскаго земства. 1912. С. 35;

⁵⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№13040)

⁵⁵ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№6410)

⁵⁶ Країнський Д. Матеріали к исследованию русских тюрем в Санкт-Петербург связи с историей учреждения Общества Попечительнаго о тюрьмах. Чернигов: Типографія губернскаго земства. 1912. С. 14;

⁵⁷ Країнський Д. Матеріали... С. 27

⁵⁸ Країнський Д. Матеріали... С. 35

⁵⁹ Країнський Д. Матеріали... С. 44

Головним досягненням в справі диференційованого утримання в'язнів стало створення окремих приміщень для жінок. В усіх планах, як повітових так і губернських в'язниць в адміністративних будівлях ми фіксуємо окремі приміщення для жінок, які, зазвичай, були меншими за чоловічі відділення, що було пов'язано з їх меншою кількістю⁶⁸. З цієї трансформацією тюремного простору історії про ув'язнення чоловіка і жінки в одних колодках⁶⁹ та такі непередбачувані прояви демографічної поведінки як зачаття та поява в арештантів дітей⁷⁰ ставали все рідшими.

Жахливі умови утримання в'язнів були причиною частих хвороб. Відтак, питання лікування в'язнів було одним з тих, що вимагало регулювання. Вперше про необхідність лікування арештантів згадується в 391 статті Укладення для управління губерніями 1775 р., в якій наголошується на необхідності лікування в'язнів гамівних будинків⁷¹. В проєкті тюремного уставу 1787 р. зазначається необхідність влаштування при тюрмах лікарень з двома відділеннями для жінок і чоловіків⁷². Однак, цей проєкт, натхненний багатомислістю ідеями Д. Говарда⁷³, залишився не реалізованим. Фактично, до періоду пенітенціарних реформ XIX ст. лікуванням арештантів займалися міські лікарі, яких в місто призначала медичинська канцелярія⁷⁴. Лікування ж та медикаменти в разі звільнення ув'язненого мали бути сплачені «поселеннями і поміщиками, яким вони належать»⁷⁵.

Ідея побудови тюремних лікарень в межах тюремного замку знову виникає тільки в 1811 р. в плані повітового тюремного замку⁷⁶. На плані видно, що лікарня, мала бути розміщена всередині арештантського корпусу. Щодо губернських тюрем, то спосіб побудови лікарні залишався на

розгляд архітектора. В великих в'язницях на 400 чоловік лікарні мали бути збудовані в флігелях⁷⁷, а в маленьких до 150 осіб – в окремих будівлях⁷⁸. Разом з тим, очевидно через затримку в розбудові нових тюрем, в 1829 р. було видано указ, згідно до якого хворі в'язні могли перебувати на лікуванні в лікарнях Приказу громадського піклування⁷⁹. Таким чином, нові плани тюремних замків та практики лікування арештантів мали припинити в імперії такі випадки, коли здорові арештанти утримувались в одних приміщеннях з тяжко хворими⁸⁰.

Зміни, які в тюремну справу принесли нововведення 1820-х рр. заклали основи того, що прийнято називати тюремним режимом. В попередню добу внутрішнє життя в в'язницях було майже не регламентоване. Окремі інструкції для тюремних наглядачів різного роду, щодо влаштування життя в острогах, які з'являлися в Російській імперії стосувалися лише окремих закладів в Петербурзі, Москві та Вільно⁸¹. В історіографії ця ситуація є місцем для критики. Однак, на нашу думку, відсутність загальної інструкції тюремним наглядачам і відсутність тюремної дисципліни була цілком логічним наслідком тієї парадигми ув'язнення, що існувала в Російській імперії до появи Товариства піклувального про тюрми та ствердження ідеї «виправлення» ув'язнених, яка була сформульована в статуті Товариства 1819 р.⁸².

В основі практики ув'язнення в Російській імперії була ізоляція. Ізоляція як техніка організовувала весь тюремний досвід. Архітектура в'язниць не передбачала жодного простору корисного використання, притаманного для виправних і дисциплінарних інститутів. Караульні приміщення розташовувалися біля входу в острог. Це означало, що над поведінкою в'язнів не здійснювалося жодного дисциплінарного контролю. Найчастіше це була одна будівля, проте, ймовірно, великі остроги мали їх дві. Так в Чернігівському острозі було дві караульні, одна з яких передбачалася для «караульного офіцера». Обидві вини розміщувалися за тином⁸³. Як вказувалось в ін-

⁶⁸ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№28617, №29342)

⁶⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№8877)

⁷⁰ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. 49 с.

⁷¹ Благочестивейшая самодержавнейшая великия государыни имп. Екатерины Вторыя. Учреждения для управления губерний Всероссийския империи. Москва: Сенатская типография. 1775. С. 167.

⁷² Тюрмы в России. Собственноручный проект императрицы Екатерины II. Русская старина. 1873. № 7. С. 60–86

⁷³ Васильева С. Проект «Устава о тюрьмах» Екатерины Второй в контексте европейской пенитенциарной мысли. Quaestio Rossica. Т. 10, № 1. 2022. С. 175.

⁷⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№17471)

⁷⁵ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№21436)

⁷⁶ Карпенко В.А., Кравчук П.П. З історії місць ув'язнення Запорізького регіону. Запоріжжя: Сектор СВПР УДДУ ПВП у Запорізькій області, 2010. С. 4

⁷⁷ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1787)

⁷⁸ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№3823)

⁷⁹ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№3319)

⁸⁰ Гернет М. История царской тюрьмы (2-е изд.). (Т. 2). Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951.

⁸¹ Воронин О. В. Становление пенитенциарного надзора в России: исторические аспекты: монография. Томск: НТЛ, 2010. С. 21

⁸² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№27895)

⁸³ Краинский Д. Материалы к исследованию русских тюрем в Санкт-Петербург связи с историей учреждения Общества Попечительнаго о тюрьмах. Чернигов: Типография губернского земства. 1912. С. 14;

струкції Київського магістрату городничому 1757 р. – головним завданням в справі утримання колодників для тюремного персоналу був «міцний і повсякчасний нагляд»⁸⁴. Незважаючи на те, що в'язні були ізольовані від повсякденного життя, режим не мав на меті трансформувати соціальну поведінку ув'язнених.

Тюремний режим починає формуватися тільки після того, як ідея моральної поправки злочинців отримала в імперії офіційний статус. Саме тому, ми бачимо, що після 1819 р. разом з питанням контролю над в'язнями постає і питання щодо тих, хто має здійснювати цей нагляд. На планах тюремних замків з'являються кімнати для тюремних наглядачів⁸⁵, а законодавство в загальних рисах окреслює соціальний статус людей, що можуть займати ці посади та коло їх обов'язків⁸⁶. Врешті, на основі цих указів з'явилась перша загальна інструкція 1831 р., складена Міністерством внутрішніх справ та Петербурзьким піклувальним про тюрми комітетом⁸⁷. Інструкція містила ряд положень, які складно було реалізувати, однак, засвідчила розуміння необхідності регламентації життя в в'язницях.

Отже, вищевказані та ряд інших указів (забезпечення арештантів одягом⁸⁸, використання подаянь та зароблених арештантами грошей на роботах⁸⁹, облепшення ланцюгів та колодок⁹⁰, видача кормових дітям, що перебували в в'язницях разом з матерями⁹¹, бриття арештантам волосся⁹², заборона утримувати малолітніх злочинців разом з дорослими⁹³) мали б доволі суттєво трансформувати тюремний досвід арештантів та практику ув'язнення. В наступній частині дослідження ми розглянемо, яким чином та в якій мірі відбувалась реалізація нового законодавства в Південній Україні на момент 1830 р.

Задля контролю над впровадженням в життя нового тюремного законодавства існували губернські та повітові Комітети піклувальні про тюрми. Одним з них був Одеський Комітет піклу-

вального товариства. Він був утворений 1828 р., коли генерал-губернатор Воронцов впевнившись в необхідності «особливих заходів для кращого облаштування Одеського острогу», наказав створити в Одесі комітет, подібний до того, що вже існував в Санкт-Петербурзі⁹⁴. За існуючою практикою сам генерал-губернатор і очолив новостворений Комітет.

Комітет швидко взявся за покращення утримання в'язнів в місті⁹⁵, що підштовхнуло генерал-губернатора до думки про необхідність влаштування комітету піклувального товариства і в губернському місті Херсоні. Разом з цим, в отриманому листі від очільника Петербурзького Комітету князя В. Трубецького зазначалося, що Одеський Комітет має право піклування за всіма тюрмами «Новоросійського краю та Бессарабської області»⁹⁶. Саме останнє і спонукало Комітет зібрати відомості про стан пенітенціарної справи в регіоні⁹⁷. Комітет сформував ряд питань, які б дозволили йому оцінити стан тюрем. Лист з запитаннями був надісланий Херсонському, Катеринославському, Таврійському, та Бессарабському губернаторам та градоначальнику Таганрогу.

Серед питань, що цікавили Одеський Піклувальний комітет були наступні: 1) кількість тюрем; 2) на скільки в'язнів вони розраховані; 3) скільки в'язнів вже в них перебуває; 4) розмір кормових та спосіб, в який в'язні отримують їжу; 5) ціни на продукти необхідні для тюрми; 6) чи мають арештанти одяг від держави; 7) чи дотримується диференційоване утримання; 8) чи мають арештанти право прогулюватись по тюремному подвір'ю; 9) чи проводяться богослужіння; 10) яким чином облаштовані арештантські палати, чи є лікарні; 11) хто доглядачі в тюрмах та якими інструкціями керуються; 12) чи є наглядачі з інвалідів та чи є в арештантів старости⁹⁸.

Дивним видається те, що в переліку не було питання про організацію дозвілля в'язнів, адже влаштування для арештантів «заняття пристойними справами» вважалося одним з п'яти головних завдань Піклувального комітету, згідно прийнятим в 1819 р. Правилам⁹⁹. Вірогідно, члени Одеського Комітету цілком усвідомлювали, що подібна організація роботи в тюрмі, про яку писав Валь-

⁸⁴ Інструкція київського магістрата магістратському городничому 1757 року. Записки УНТ. Київ, 1928. Т. 28. С. с. 97

⁸⁵ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1787)

⁸⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28375, №28807; №30420); ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1079)

⁸⁷ Інструкція смотрителю тюремного замка. Пермь: Типографія Губернскаго Правленія, 1882. 26 с.

⁸⁸ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№3040)

⁸⁹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28366, №28551)

⁹⁰ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28984)

⁹¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№29046)

⁹² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№30211); ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№209)

⁹³ ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1691)

⁹⁴ ДАОО. Ф – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 3

⁹⁵ ДАОО. Ф – 1. Оп. 200-1829. Спр. 65. Арк. 2-3

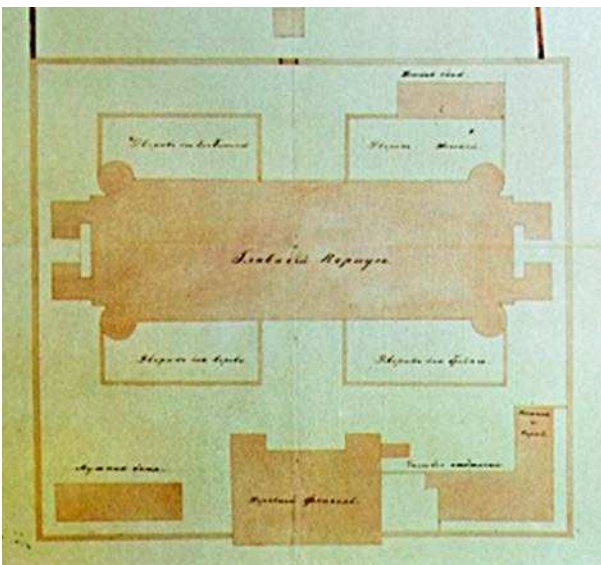
⁹⁶ ДАОО. Ф – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 4

⁹⁷ ДАОО. Ф – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 5-6

⁹⁸ ДАОО. Ф – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 5-6

⁹⁹ Об учреждении в Санкт-Петербурге общества попечительнаго о тюрьмах. СПб: Типографія Н. Греча, 1819. С. 41

тер Венінг в записці до імператора 1819 р.¹⁰⁰ могла бути налагоджена тільки в губернській тюрмі, на планах якої були присутні «робочі покої»¹⁰¹. Така в'язниця на всю територію Південної України в той момент була всього одна – в Одесі. На цей час в Одесі функціонував збудований в 1826 р. трьохповерховий тюремний замок. Хоча спочатку його планували будувати на кшталт тюремного замку в Таганрозі (1806 р.)¹⁰², однак будівництво затягнулося на десятиліття, за яке держава встигнула прийняти нові плани губернським тюремним замкам і Одеський став адаптацією плану, за яким були збудовані тюрми в Харкові та Нижньому Новгороді. Архітектором виступив Франческо Боффо (див. Мал.1).

Мал. 1
Одеський тюремний замок.
План, скопійований 1861 р.¹⁰³

Відповіді на вищенаведені запитання надійшли до Комітету вже в наступному 1830 р. Проаналізувавши їх, ми можемо з'ясувати якими темпами на Півдні відбувалась трансформація тюремного досвіду, передбачена нововведеннями 1820-х рр.

На момент 1830 р. в Херсонській губернії налічувалося п'ять тюремних замків по одному в Херсоні, Тирасполі, Ольвіополі, Єлизаветграді і, власне, Одесі. В повітових містах та Херсоні це були кам'яні споруди, побудовані за одним планом¹⁰⁴. Слід зазначити, що ці будівлі не відпові-

¹⁰⁰ Об учреждении в Санкт-Петербурге... С. 38

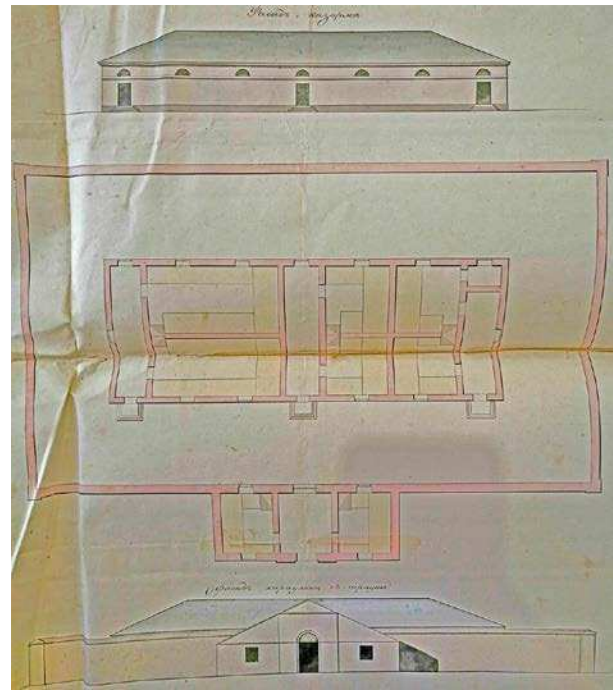
¹⁰¹ Чертежи и рисунки: Примерный образцовый план тюрьмы для 400 арестантов. ПСЗ РИ. Собр. 2. В 55 т. Т.3: 1828. СПб: Типография II отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С. 5

¹⁰² ДАОО. Ф – 2. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 22

¹⁰³ Губарь О. История градостроительства Одессы и функции Одесского строительного комитета. Одесса : ТЭС, 2015. С. 95

¹⁰⁴ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 41.

дали утверждением 1811 р. планам для повітових тюремних замків, заснованих на роботах Адріана Захарова 1803 р.¹⁰⁵. Головна відмінність між планами полягала в тому, що в тюрмах Херсонської губернії не було передбачено кухні та лікарні всередині арештантського корпусу, на відміну від плану 1811 р. (див. Мал.2). Проте, ця будівля мала більше приміщень для арештантів (6 проти 4), що могло бути пов'язано з достатньо великою максимальною чисельністю в'язнів в 200 чоловік¹⁰⁶.

Мал. 2
План тюремних замків в Херсоні, Тирасполі,
Ольвіополі та Єлизаветграді¹⁰⁷

Найбільш вірогідно, що актуальна чисельність арештантів цікавила Одеський Комітет для встановлення того, чи не переповнені в'язниці в губернії. Згідно до рапорту Херсонського цивільного губернатора, посаду якого в ці роки обіймав Степан Іванович Могилевський, в Херсоні перебувало 45 чоловік, Тирасполі – 90, Єлизаветграді – 54, Ольвіополі – 43. Таким чином, якщо не враховувати ще 34 арештантів по інших місцях – поліцейські кордегардії та орендовані приватні будинки в Олександрії – тюремні замки в губернії були заповнені на 26,6%¹⁰⁸. Щодо інших

¹⁰⁵ Рудченко М.В., Щёболева Е.Г. Архитектура провинции. История русского искусства: в 22 т. Т. 14. Искусство первой трети XIX века. Москва: Северный паломник, 2012. С.178; Карпенко В.А., Кравчук П.П. 3 історії місць ув'язнення Запорізького регіону. Запоріжжя: Сектор СВВП УДДУ ПВП у Запорізькій області, 2010. С. 4

¹⁰⁶ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 41

¹⁰⁷ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 44

¹⁰⁸ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 42

регіонів, з яких збереглися звіти, то в них тюрми були заповнені на 46,4% (в Бесарабії) та 57% (в містах підпорядкованих Таганрозькому градоначальству)¹⁰⁹. Таким чином, в Херсонській губернії, принаймні на 1830 р. в тюрмах не було тієї жахливої тісноти, притаманної тюремним закладам на інших територіях.

Щодо арештантських кормових, то в губернії, за винятком Одеси, де свої активні перетворення здійснювали члени Комітету, арештанти отримували гроші на руки – 11 коп. дорослі і 8.5 коп. малолітні¹¹⁰. Такий стан речей не задовольняв Одеський Комітет, ймовірно, через три причини. По-перше, отримання грошей на руки означало зайве порушення режиму ізоляції, адже в такому випадку хтось з в'язнів мав вийти в місто для того, щоб придбати продукти. Що стосується Херсону, то тут мали слідкувати за ізолюваністю в'язнів особливо прискіпливо, адже ще мала бути жива пам'ять про часті пожежі 1820 р., які, ймовірно, трапились через звільнених арештантів морського відомства¹¹¹. В зв'язку з чим, було наказано краще пильнувати за в'язнями. По-друге, заощаджені гроші на харчуванні в'язнів можна було використати для покращення умов їх утримання. По-третє, згідно до згаданого листа князя В. Трубецького до М. Воронцова, Одеський комітет, мав здійснювати опіку над всіма тюремними закладами в регіоні. В свою чергу це означало, що згідно до указу від 17 липня 1827 р., всі кормові мали спочатку надходити до губернських комітетів і розподілятися ними¹¹². Тому не дивно, що Комітет виявляв зацікавленість в тому, щоб гроші витрачалися належним чином. Використання кормових грошей економічним чином передбачало завідування кормовими, грошима, заробленими в'язнями на роботах та грошима, отриманими в якості милостині саме тюремним наглядачем. Не зважаючи на те, що така практика стане обов'язковою тільки в наступному році з затвердженням загальноімперської «Інструкції наглядачам тюремного замку»¹¹³, Комітет радив губернаторам вже переходити на таку систему¹¹⁴.

В звіті за 1829 р. Одеський піклувальний комітет про тюрми вказував, що «для прибільшення в тюремних покоях ліжок, столиків, ковдр, взуття та плаття» було придбано матеріали, з яких самі

ж в'язні і пошили собі необхідне¹¹⁵. В зв'язку з цим доцільним було дізнатися про забезпеченість одягом в'язнів в інших містах регіону. Херсонський губернатор повідомляв, що жодного казенного одягу в тюрмах немає, як немає і необхідності в ньому. Тут слід зауважити, що в цьому випадку практика та теорія Комітету піклувального про тюрми знову розходилась з існуючим законодавством, адже за ним держава мала забезпечувати одягом тільки пересильних в'язнів¹¹⁶.

Розподіл в'язнів за родом злочинів був однією з головних цілей Піклувального комітету. Ідея, що диференційоване ув'язнення в тюрмах зможе вбезпечити від морального падіння досить активно захищалася та відстоювалася як членами товариства, так і в законодавстві¹¹⁷. Ця ідея була запозиченням європейської пенітенціарної думки¹¹⁸, а в Російській імперії популяризована саме завдяки праці Джона Говарда, декілька частин якої були видані в юридичному журналі «Театр судознавства» в 1791 р. в Санкт-Петербурзі¹¹⁹. Херсонський губернатор доповідав, що розподіл в'язнів за родом злочину відбувається по можливості, щоб забезпечити передусім найменшу кількість людей в одній кімнаті¹²⁰. Таким чином, санітарно-гігієнічні умови утримання в тюрмах губернії видавалися більш важливими за реалізацію ідеї моральної поправки та виправлення в'язнів. Жінки ж утримувалися окремо від чоловіків, як і в усіх інших тюрмах, щодо яких до Одеси надійшли звіти. Аналогічна ситуація була і з дозволом арештантам гуляти тюремним подвір'ям – цей припис виконувався¹²¹.

Вперше необхідність духовного нагляду за в'язнями була сформульована Катериною II в 1765 р.¹²². Для влади це був спосіб, як «зменшити кровопролиття», що було частиною нової карної парадигми, так і «звернути до чистого визнання провини»¹²³. Одеському Комітету богослужіння в тюрмах бачилися, як дуже важливий чинник

¹¹⁵ ДАОО. Ф. – 1. Оп. 200-1829. Спр. 65. Арк. 4

¹¹⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28108, №27225, №24752)

¹¹⁷ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28807); ПСЗ РИ. Собр.1.: в 55 т. (№1691)

¹¹⁸ Васильева С. Проект «Устава о тюрьмах» Екатерины Второй в контексте европейской пенитенциарной мысли. *Quaestio Rossica*. Т. 10, № 1. 2022. С. 176

¹¹⁹ Поправление, предложенное господином Говардом в строении и управлении темниц. *Театр судоведения*. Часть четвертая. Москва: Университетская типография, 1791. С. 103-141

¹²⁰ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 41

¹²¹ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 41

¹²² ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№12312)

¹²³ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№14579)

¹⁰⁹ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 15, 19, 23, 28, 34

¹¹⁰ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 41

¹¹¹ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№28702)

¹¹² ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1183)

¹¹³ Инструкция смотрителю тюремного замка. Пермь: Типография Губернского Правления, 1882. С. 18-19

¹¹⁴ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 91-92

поправи в'язнів: «Перше і особливе піклування цього Комітету було звернено на виправлення арештантів в *просвітницькому* відношенні»¹²⁴. В зв'язку з чим в церкві при тюремному замку навіть хори були розподілені по роду злочинів, встановлено вітвар та запрошено священника, який проводив богослужіння та читав в'язням святе письмо. В інших тюрмах Херсонської губернії, хоча й не було своєї церкви при тюремному замку, однак стверджувалось, що арештанти відвідують богослужіння, а духовні настанови отримують в «необхідних випадках»¹²⁵.

Як зазначає О. Сокальська: «Матеріалістична психологія, зруйнувавши бар'єр між тілом і свідомістю, пропонувала наукове пояснення концептів тюремних реформаторів, що моральні установки й поведінку людей можна змінити шляхом дисципліни тіла»¹²⁶. Тому, якщо об'єктом духовного впливу, богослужіння та читання Біблії в тюрмах було «виправлення серця»¹²⁷, то й покращення матеріальних умов утримання не мало на меті нічого іншого. В книзі французького епідемолога Луї-Рене Віллермі «Про тюрми в сучасному їх стані...», перекладеній в 1822 р. спеціально для очільника Санкт-Петербурзького Піклувального про тюрми комітету князя А. Голіцина вказується, що «...в'язні, що більше за інших віддаються смутку, бувають найбільш неохайними»¹²⁸.

З огляду на вищезазначене, не було нічого дивного в тому, що й Одеський Комітет особливу увагу приділив також суто матеріальним умовам утримання в'язнів: місце для сну, прийому їжі, наявність посуду, лікування. Покращення умов утримання в'язнів розглядалося як внесок і в моральну поправу індивіда. В той час як в тюремному замку в Одесі в'язні відпочивали в ліжках, мали столи та лави для прийому їжі, а коридори прокурювались ялівцем та сливою¹²⁹ в інших в'язницях губернії в тюремних палатах не було нічого окрім нар. Що стосується лікарні, то окрім Одеси лікарня також була і в Херсоні, хоча на плані вона відсутня, а в інших містах хворі арештанти перебували під наглядом повітових лікарів. Протягом

1829 р. в тюрмах губернії захворіло 488 арештантів, з яких загинуло 51 (10,5%)¹³⁰.

«Постійний нагляд є найважливішим засобом, якого вірне і повсякчасне виконання не може не принести корисних наслідків», – вказував Вальтер Венінг в записці до імператора Олександра І131. Реалізація цієї ідеї передбачала наявність при тюремному замку доглядача та наглядачів. Якщо, за деякими винятками, в острогах до періоду реформ обмежувалися караульними, а городничі Гетьманщини оглядали в'язнів час від часу, то наглядачі з інвалідів перебували безпосередньо всередині арештантського корпусу, а від доглядачів вимагалось «майже постійного перебування в тюремному замку»¹³².

В Одесі доглядач з'явився ще в 1825 р., за прикладом Таганрозького замку, де його призначив імператор Олександр І. За А. Рафтопуло посаду було створено в 1825 р.¹³³. Однак того року імператор був в Таганрозі восени, тоді як вже в указі від 14 липня 1825 р. наголошується, що ця посада вже існувала в Таганрозькому тюремному замку і саме за її прикладом планувалося створити таку посаду і в Одесі¹³⁴. Тому, вірогідно, в Таганрозі посада існувала ще з 1818 р., коли Олександр І відвідав місто вперше.

В інших тюрмах губернії доглядачів не існувало, проте цивільний губернатор зазначив, що відтепер на ці посади будуть призначені поліцейські чиновники, яким вже видана інструкція. Яка саме інструкція не уточнюється, адже офіційної ще не існувало. Ймовірно, під інструкцією малася на увазі настанова «наглядати за чистотою і охайністю, продовольством арештантів, тишиною і спокоєм між ними»¹³⁵. Проте, існує і ймовірність того, що ним була видана інструкція Московському доглядачу тюремного замку 1804 р., яка вважалася взірцевою¹³⁶. Так, наприклад, вона була видана доглядачу тюремного замку в Харкові в 1823 р.¹³⁷. Щодо наглядачів, то вказувалось, що такі були тільки в Херсоні, а в інших місцях нагляд всередині арештантського корпусу здійснювали тюремні старости¹³⁸.

¹²⁴ ДАОО. Ф. – 1. Оп. 200-1829. Спр. 65. Арк. 3

¹²⁵ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 42

¹²⁶ Сокальська О. Концепція виправного покарання Бенджаміна Раша. Вісник пенітенціарної асоціації України. №3(17). 2021. С. 102

¹²⁷ Голицын А. О библейских обществах и учреждении такового же в Санкт-Петербурге. СПб: Типография Военного Министерства, 1813. С. 34

¹²⁸ Виллерме Людовик-Рене. О тюрьмах в настоящем их положении и о состоянии в каком оные быть должны. СПб: Типография Ивана Глазунова, 1822. С. 33

¹²⁹ ДАОО. Ф. – 1. Оп. 200-1829. Спр. 65. Арк. 3

¹³⁰ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 42

¹³¹ Об учреждении в Санкт-Петербурге общества попечительного о тюрьмах. СПб: Типография Н. Греча. С. 35

¹³² ПСЗ РИ. Собр.2.: в 55 т. (№1079)

¹³³ Рафтопуло А. Острог. Тюрма. Пересылка. Следственный изолятор: из истории пенитенциарных заведений города Таганрога. Таганрог: Ньюанс, 2013. С. 15

¹³⁴ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№30420)

¹³⁵ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 42

¹³⁶ ПСЗ РИ. Собр.1.: в 45 т. (№27181)

¹³⁷ Кравченко Р. Харківський тюремний замок – перша кам'яна в'язниця міста. Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Вип. 44. 2012. С. 165

¹³⁸ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 42

Реакцією на такі та подібні рапорти від інших губернаторів та градоначальників, стали рекомендації Комітету, щодо необхідних змін, суть яких, головним чином, полягала в необхідності завести кружку для подаянь та користуватися кормовими грошима «економічним чином»¹³⁹, а отримані кошти використати на заміну нар на ліжка чи влаштування огорожі там, де її немає. Однак, втілення деяких з цих настанов викликало труднощі, зокрема, відсутність підрядників, готових поставляти їжу в тюрми чи нестача коштів¹⁴⁰.

Висновки. В кінці XVIII – на початку XIX ст. карне законодавство та карна практика Російської імперії зазнає певних змін. Наслідком зменшення смертних вироків в державі стає збільшення використання праці злочинців в вигляді заслання та каторги. Разом з цим відбувається розширення меж протизаконного. Протиправними стають ряд поведінкових стереотипів, які раніше не кваліфікувалися як протизаконні дії: марнотратство, непослух батькам, байдкування тощо. «Лікуванням» і покаранням від цих злочинців стає ув'язнення в робочих та гамівних будинках, в яких праця розцінюється як інструмент моральної поправки.

На початку XIX ст. відбувається трансформація проблеми ув'язнення: від проблеми чисель-

ності арештантів – до проблеми їх утримання та моральної поправки. Тіло і моральність арештантів як новопосталі об'єкти впливу та піклування влади відкривають доступ до регламентації внутрішнього життя в тюрмах. За сприянням англійської філантропічної та пенологічної думки в імперії відбувається ряд нововведень в тюремну справу, включно зі створенням Товариства піклувального про тюрми. Губернські Комітети отримують завдання поширювати приписи товариства, змінюючи тюремний досвід в'язнів. Однак, можна казати, що за виключенням губернських міст, нововведення просувалися повільно. На заваді цьому була як необізнаність на місцях з ідеями Піклувального комітету, так і нестача коштів.

Незважаючи на побудову нових тюремних замків, внутрішнє життя в них змінюється повільно. Відсутність в них наглядачів та доглядачів, лікарень, а іноді й бажання покращувати матеріальні умови утримання, на нашу думку, свідчила про нерозуміння адміністративною елітою нової парадигми системи виправного покарання. Подальше розповсюдження в регіоні арештантських рот, які мали суто економічне і фільтраційне призначення та не несли в собі філантропічного імпульсу, засвідчило, що не дивлячись на проголошені завдання з моральної поправки ув'язнених, держава не відмовилась від їх утилітарного використання.

¹³⁹ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 82, 101

¹⁴⁰ ДАОО. Ф. – 361. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 93

References

- Derzhavnyi arkhiv odeskoï oblasti (DAOO), f. 1, op. 200-1829, spr. 65. 6 ark.
DAOO, f. 2, op. 1, spr. 35. 50 ark.
DAOO, f. 361, op. 1, spr. 1a. 102 ark.
Blagochestiveyshiya samodержavneyshiya velikiya gosudaryni imp. Ekaterina Vtoraya. Uchrezhdeniya dlya upravleniya guberniy Vserossiyskoy imperii. Moskva: Senatskaya tipografiya. 1775. 215 s.
Villerme Lyudovik-Rene. O tyurmakh v nastoyashchem ikh polozhenii i o sostoyanii v kakom onyye byt dolzhny. SPb: Tipografiya Ivana Glazunova. 1822. 200 s.
Golitsyn A. O bibleyskikh obshchestvakh i uchrezhdenii takovogo zhe v Sankt-Peterburge. SPb: Tipografiya Voyennogo Ministerstva. 1813. 56 s.
Instruktsiia kyivskoho mahistrata mahistratskomu horodnychomu 1757 roku. Zapysky UNT. Kyiv, 1928. T. 28. S. 89-97.
Instruktsiya smotritelyu tyuremnogo zamka. Perm: Tipografiya Gubernskago Pravleniya. 1882. 26 s.
Ob uchrezhdenii v Spnkt-Peterburge obshchestva popечitel'nago o tyurmakh. SPb: Tipografiya N. Grecha. 1819. 52 s.
Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (PSZ RI). Sobr. 1. v 45 t. SPb: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. URL: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html#1
PSZ RI. Sobr. 2. V 55 t. SPb: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. URL: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2
Popravleniyeye predlozhennoye gospodinoim Govardom v stroyenii i upravlenii temmits. Teatr sudovedeniya. Chast chetvertaya. Moskva: Universitetskaya tipografiya. 1791. S. 103-141
Tyurmy v Rossii. Sobstvennoruchnyy proyekt imperatritsy Ekateriny II. Russkaya starina. 1873. № 7. S. 60–86

Honcharuk T. Pro vykorystannia pratsi areshtantiv na budivnytstvi Bulvarnykh (Potomkinskykh) skhodiv 1837 – 1842 rr. Chornomorska mynuvshyna. Zapysky viddilu istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy NDI kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NANU. Vyp. 5. 2010. S. 138-143.

Antonovich A. Kurs gosudarstvennogo blagoustroystva (politseyskogo prava). Chasti 1 i 2 (ottisk iz «Universitetskikh izvestiy». 1889g.). Kiyev. 1890. URL: <https://scicenter.online/prava-gosudarstva-teoriya-kniga-scicenter/urs-gosudarstvennogo-blagoustroystva.html>

Babkova. G. Ugolovno-protsessualnyye zakonoprojekty Ekateriny II i rossiyskoye Zakonodatelstvo vtoroy poloviny XVIII v. (k istorii ukaza «0 trekh rodakh vorovstva» 1781 g. i «Ustava blagochiniya» 1782 g.). Aktualnyye problemy rossiyskogo prava. №2(51) 2015. S. 9-20

Vasilyeva S. Imperator Aleksandr I i kvakerskiye projekty institutsializatsii tyuremnogo popecheniya po britanskim obraztsam. The Newman in Foreign policy. 45(89). 2018. S. 7-12

Vasilyeva S. Projekt «Ustava o tyurmakh» Ekateriny Vtoroy v kontekste evropeyskoy penitentsiarnoy mysli. Quaestio Rossica. T. 10. № 1. 2022. 168-184

Voronin O. V. Stanovleniye penitentsiarnogo nadzora v Rossii: istoricheskiye aspekty : monografiya. Tomsk: NTL. 2010. 144 s.

Gernet M. Istoriya tsarskoy tyurmy (2-e izd.): v 3t. T. 1. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury. 1951. 328 s.

Gernet M. Istoriya tsarskoy tyurmy (2-e izd.). v 3t. T. 2. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury. 1951. 583 s.

Hryhor'iev O. Penitentsiarna teoriia ta praktyka v rosiiskii imperii v kintsi KhVIII – na pochatku KhKh stolittia: isto-ryko-pravove doslidzhennia (na prykladi ukraïnskykh hubernii) : dys. ... k.iur.nauk: 12.00.01, Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2007. 207 s.

Gubar O. Istoriya gradostroitelstva Odessy i funktsii Odesskogo stroitel'nogo komiteta. Odessa: TES. 2015. 517 s.

Karpenko V., Kravchuk P. Z istorii mists uviaznennia Zaporizkoho rehionu. Zaporizhzhia: Sektor SVPR UDDU PVP u Zaporizkii oblasti, 2010. 38 s.

Kollmann N. Prestupleniye i nakazaniye v Rossii Rannego novogo vremeni. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. 2016. 616 s.

Korotky O. Areshtantski roty na pivdni Ukrainy ta imperska kolonizatsiia druhoi chverti XIX st. Naukovyi visnyk Iz-mailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky. Vypusk 52. 2021. S. 72-84.

Kravchenko R. Kharkivskiy tiuremnyi zamok – persha kamiana viaznyiystia mista. Zbirnyk naukovykh prats / Khark. nats. ped. un-t imeni H. S. Skovorody. Vyp. 44. 2012. S. 163-168

Kravchuk, P. Mistsia uviaznennia u Pivdennii Ukraini yak skladova derzhavnogo hospodarstva: ostannia chvert XVIII - persha polovyna KhIKh stolittia. Muzeinyi visnyk. №14. 2014. S. 142-161.

Kraïnskiy D. Materialy k issledovaniyu russkikh tyurem v Sankt-Peterburg svyazi s istoriey uchrezhdeniya Obshchestva Popechitel'nago o tyurmakh. Chernigov: Tipografiya gubernskago zemstva. 1912. 136 s.

Palchenkova V. Oleksandrivskiy tiuremnyi zamok: data zasnuvannia. Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy. №4(6). 2018. S. 55-62

Rosikhin V. Penitentsiarna systema Rosiiskoi imperii V KhIKh – na pochatku KhKh st. (na materialakh ukraïnskykh hubernii) : dys. ...k.iur.nauk: 12.00.01, Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho, 2005. 219 s.

Raftopulo A. Ostrog. Tyurma. Peresylnka. Sledstvennyy izolyator: iz istorii penitentsiarnykh zavedeniy goroda Taganroga. Taganrog: Nyuans. 2013. 113 s.

Rudchenko M.. Shcheboleva E. Arkhitektura provintsii. Istoriya russkogo iskusstva: v 22 t. T. 14. Iskusstvo pervoy treti XIX veka. Moskva: Severnyy palomnik. 2012. S.198-259

Serdiuk I. Polkovykh horodov obyvateli: istoriko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny KhVIII st. Poltava: TOV «ASMI», 2011. 304 s.

Sokalska O. Kontsepsiia vypravnoho pokarannia Bendzhamina Rasha. Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy. №3(17). 2021. S. 100-110

Stepanova O. Zarozhdeniye novoy formy ssylki v Rossii v XVIII veke. Izvestiya PGPU. Sektor molodykh uchenykh. №6(10). 2008. S. 79-84

Uporov I. Penitentsiarnaya politika Rossii v XVIII-XX v.: Istoriko-pravovoy analiz tendentsiy razvitiya. SPb: Yuridicheskii tsentr Press. 2004. 648 s.

Yurash Ye. Napriamky diialnosti Odeskoho Pikluval'nogo komitetu pro viaznyiysti shchodo pokrashchennia umov utrymannia uviaznenykh u KhIKh st. KELM (Knowledge, Education, Law, Management)». №7(35). 2020. S. 94-97